

Zingeving en spirituele beleving langs de Camino

Meer dan louter een christelijke
inspiratiebron

Verslag lezingencyclus voorjaar 2015

De werkgroep Geschiedenis en Cultuur van het Genootschap van Sint Jacob stelt zich ten doel het brede terrein van de geschiedenis en cultuur rondom de Jacobusverering op systematische wijze te verkennen, te ontsluiten en te promoten.

Voor meer informatie: zie www.santiago.nl

Nederlands Genootschap van Sint Jacob
Werkgroep Geschiedenis en Cultuur

Samenstelling: Jos Steins
Eindredactie: Wolter van der Zweerde en Herman
Holtmaat

- Raam 6: Gelijkenis: Het zaad dat in de akker valt.
Muziek: Toonsoort D in $\frac{3}{4}$ maat en soort vrolijk dans.
- Raam 7: Drie Koningen. Muziek: Verbaast-plechtig-eerbiedig.

Via google: 'kerkramen chagall reims' zijn afbeeldingen te vinden die een goede indruk geven van het bovenstaande verhaal.

Ruud Bartlema is theoloog (studie U.v.A.: interesse voor Judaïca en joodse mystiek) en beeldend kunstenaar (opleiding Vrije Academie in Amsterdam). Hij verdiepte zich in het leven en werk van de uit Wit-Rusland afkomstige beeldend kunstenaar Marc Chagall (1887-1985).

Ger Muts omspeelde de afbeeldingen in de presentatie met improvisaties op piano.

Inhoudsopgave

Inleiding	5
De spirituele dimensie van het reizen	7
mevr. drs. Inge van der Zanden, Schrijfster over levensbeschouwing 28 januari 2015	
Pelgrimage: zingeving vanuit de marge – een antropologische visie	11
Andre Droogers, Emeritus hoogleraar antropologie 11 februari 2015	
Zingend pelgrimeren op weg naar Compostela	14
drs. Camiel Verhamme, Neerlandicus en docent muziekgeschiedenis 25 februari 2015	
De Lokroep van de Jacobsweg. Pelgrimeren in de eenentwintigste eeuw	13
Dirk Aerts, Erevoorzitter Vlaams Compostela Genootschap 11 maart 2015	
De pracht van glas-in-lood langs de Camino: fonkeling van de geest	20
Ruud Bartlema, Beeldend kunstenaar een theoloog 25 maart 2015	

Nieuwe luister

Deze nieuwe, moderne vensters, in juni 1974 ingewijd in aanwezigheid van Charles Marq, de glazenier, en Marc Chagall zelf, hebben aan het eeuwenoude gebouw nieuwe luister met een geheel eigen aantrekkingskracht gegeven. Zittend op de trappen van het hoogkoor ondergaat men de spirituele uitstraling van deze 'fonkelingen van de geest', die ook bij somber weer een grote, intense indruk maken. De pelgrim kan er al mediterend tot rust komen.

Aan de hand van afbeeldingen besprak Bartlema een zevental ramen meer uitvoerig. Lezing en beelden werden muzikaal omspeeld door dhr Muts.

- Raam 1: Annunciatie met (lachende) Gabriël. Muziek: a. kwint-fanfareachtig; b. waterval gulle lach naar glimlach; chromatisch omhoog terug naar begin.
- Raam 2: Christus is opgestaan. Muziek: Blues-schema (jazzy) met rollende bas.
- Raam 3: Notre Dame en de Stam van Jesse. Muziek: Adagio; een frisse melodie, sprankelend omspeeld.
- Raam 4: Rosetta met Lam Gods, omringd door de Vier Evangelisten. Muziek: Begin tere tonen in een klein bestek; vervolg met zachte octaven met linker hand, toonsoort F.
- Raam 5: Barmhartige Samaritaan. Muziek: Een beetje drama, F-mol, D-F-Ges.

Fonkelingen van de geest: de pracht van glas-in-lood langs de Camino

De pelgrim zal naast de praktische en fysieke kanten van z'n tocht bij tijd en wijle ook een innerlijke tocht ervaren. Soms wordt die onverwacht voelbaar door een prachtig uitzicht, een kerk of kapiteel, een schilderij of een mooi glas-in-loodraam waar een helder licht doorheen valt. De glasramen van de Franse kunstenaar van Russische afkomst Marc Chagall in de Notre Dame van Reims zijn van het laatste een prachtig voorbeeld.

De glasramen van de Notre Dame de Reims

De glasramen van de kathedraal in Reims getuigen van de joods mystieke traditie, die terug te vinden is in de Bijbelse verhalen. Ze staan ook symbool als venster tussen de zichtbare en onzichtbare werkelijkheid. Het licht dat door de ramen naar binnen valt, verbindt die twee, zodat, kijkend in het glasvenster, de pelgrim zich plotseling met die twee werkelijkheden verbonden voelt in een soort eenheidsbeleving. Kijkend naar deze ramen wordt hij, van buiten naar binnen komend, al direct getroffen door de intense fonkeling van het blauwe gekleurde glas in de verte aan de oostkant. Dichterbij gekomen ondergaat hij de grote poëtische kracht waarmee Chagall de verhalen van de Franse koningen verbindt met de Bijbelse koningen Saul, David en Salomo. Hier is een bevlogene te zien, die zich zelf geraakt wist door het mysterie in het mensenbestaan en daar op fenomenale wijze uitdrukking aan wist te geven.

Inleiding

Er zijn historici die beweren dat de vondst van Jacobus' graf destijds politiek werd ingestoken. Jacobus zou gefungeerd hebben als tegenwicht tegen de moren die in hun strijd tegen de christenen met profeet Mohammed een belangrijk schutspatroom hadden. Dat moge zo zijn, het neemt niet weg dat het pelgrimeren naar Jacobus' graf al vroeg een sterk christelijk religieuze betekenis kreeg. De middeleeuwse mens ontleende er zijn inspiratie aan. De neerslag daarvan is heden ten dage nog volop te vinden langs de Camino: in kerken en klooster, in kunst en cultuur – nog steeds een inspiratiebron voor de pelgrim.

In de loop der tijden is de Camino gaan fungeren in een breder en gevarieerder perspectief: naast het religieuze kreeg ook het spirituele, het sportieve en het culturele element zingevingswaarde.

In een vijftal lezingen hebben gerenommeerde sprekers voorjaar 2015 hun licht laten schijnen over zingeving en spirituele beleving langs de Camino en hun eigen visie daarop gegeven.

Navolgend een bloemlezing uit hun bijdragen.

het Jacobspad als 'spel', naar analogie van Johan Huizinga's boek 'Homo Ludens'. Het spel als een vrije handeling waarbij het motief in het spel zelf ligt. Je speelt om het spelen, niet om nut of doel. Je speelt met inzet en in alle ernst, maar je weet dat het eindresultaat niet vaststaat. Er staat iets op het spel, maar je weet niet precies wat. Er zijn regels, maar niet langer louter die van de kerkelijke hiërarchie. Het blijkt een spel met je eigen autonomie en authenticiteit. Het is een avontuur, een waagstuk, maar ook creativiteit – precies de wijze waarop in onze tijd aan zingeving wordt gedaan.

Dirk Aerts stond mee aan de wieg van het Vlaams Compostela Genootschap waarvan hij tussen 1992 en 2006 voorzitter was en nu erevoorzitter. Voor het ledentijdschrift schrijft hij geregeld bijdragen waarin hij het hedendaagse pelgrimeren in al zijn facetten verkent. Aerts pleit ervoor beter te begrijpen wat er met de pelgrim onderweg gebeurt; daarvoor moet men vertrekken vanuit de vraag wat de weg doet met de pelgrim. Alleen zó kunnen we tot een beter begrip komen van wat spiritualiteit voor een Jakobsganger betekent.

Het Jacobspad, kraamkamer voor nieuwe vormen van spiritualiteit

Verschuivingen op het gebied van religie en spiritualiteit, waarbij de eerste – althans in onze Westerse samenleving – belangstelling verliest en de tweede in volle opbloei lijkt, zijn debet aan die veranderingen.

Moeten we daar treurig over zijn? Geenszins, aldus Dirk Aerts. Spiritualiteit is immers niet gebonden aan religie. Bovendien, het Jacobspad functioneert als kraamkamer voor experimenten met een atypisch karakter voor de pelgrimage. In tegenstelling tot bijv. Lourdes worden er in Santiago geen mirakelen verwacht en elke pelgrim weet dat het weinig waarschijnlijk is dat Jacobus er is begraven. Het besef te lopen in een eeuwenoude traditie gaat gemakkelijk samen met het gebruik van moderne vormen van social media.

Aldus is het Jacobspad een zeer geschikte plaats voor allerlei vormen van spiritualiteit, waarbij oude en nieuwe, christelijke en niet-christelijke vormen voortdurend vermengd worden.

Het is nog te vroeg om te zeggen of de lokroep die ook heden ten dage nog van de Jacobsweg uitgaat, even succesvol zal blijken als in vroegere tijden. Duidelijk lijkt dat de Jacobsweg verschillende functies vervult: het Jacobspad als persoonlijke zoektocht, als symbool voor de levensweg en als expressie van kunst en cultuur.

Pelgrimeren als spel

Dirk Aerts voegt aan bovengenoemde drie elementen een vierde en nieuw element aan toe: pelgrimeren langs

De spirituele dimensie van het reizen

Reizen heeft een zin, een doel. Zin en doel hoeven daarbij niet noodzakelijkerwijs overeen te komen met de reisbestemming. Inge van der Zanden onderscheidt drie vormen van zingeving.

Reizen als doel

Reizen kan naast het bereiken van de eindbestemming nog andere, al dan niet verborgen doelen hebben. Kennis maken met andere landen, met andere culturen en religies bijvoorbeeld. Reizen kan ook een vorm van nieuwsgierigheid zijn naar het onbekende of het zoeken van een oplossing voor onrustgevoelens, in de hoop dat een andere omgeving helend werkt op lichaam en geest. Ook lopen of fietsen in de vrije natuur kan een legitiem doel zijn. Eenieder kan zo zijn eigen redenen hebben om op reis te gaan. De ervaren reiziger weet dat een reis veelal anders uitpakt dan vooraf voorzien en overdacht. Zowel verrassing als teleurstelling horen bij het reizen. De gevoelswaarde daarvan wordt mede bepaald door de vraag waarop het accent ligt: op het bereiken van de eindbestemming of op de reis als een vorm van onderweg zijn.

Reizen als vorm van 'onderweg zijn'

Het (onder)weg zijn kan zeer wel een reisdoel zijn. Weg uit je vertrouwde omgeving van werk, familie, vrienden, straat en buurt. Verandering van omgeving, is verandering van leven, zo is de onderliggende idee. Gedachten en gevoelens worden immers getoetst aan een andere, nieuwe werkelijkheid. Een reiziger moet zich aanpassen aan de nieuwe situatie en zijn weg

zoeken in andere structuren en ongeschreven wetten. Reizen kost energie en daadkracht om te overleven. Vragen rond 'bad', 'brood', 'bed' en 'hoe kom ik van A naar B' zijn in eerste instantie de meest elementaire grondbeginselen van het reizen. Daarnaast is er verbeeldingskracht en relativiseringsvermogen nodig om andere zeden en gewoonten te begrijpen en te respecteren.

In onze moderne tijd hebben mensen doorgaans voldoende zelfbesef om het reizen op hun eigen manier te organiseren en te beleven, zelfs als men reist met familie, bekenden of vreemden. Belangrijke voorwaarden voor reizen als een vorm van onderweg zijn, zijn tijd en rust. Onder die conditie kan reizen een bron van inspiratie zijn.

Reizen als inspiratiebron

Reizen is een vorm van vrije tijd en is daarom belangrijk voor het gelukgehalte in een mensenleven. Het biedt aanknopingspunten voor innerlijke groei en spiritualiteitsbeleving. In elk mensenhart leeft een diep verlangen naar een zinvol bestaan, naar innerlijke vrede en gelukkig zijn. Ieder mens heeft een specifiek verwachtingspatroon van leven en overleven. Reizen kan dat patroon versterken, maar ook ter discussie stellen. Reizen kan inspiratie geven voor het bevragen van de eigen levensovertuiging en aldus innerlijke groei, vrijheid, verantwoordelijkheid, compassie en vergevingsgezindheid bevorderen. In de Universele Verklaring van de Rechten van de mens wordt de vrijheid en de uniciteit van elk mens tot een

De Lokroep van de Jacobsweg. Pelgrimeren in de eenentwintigste eeuw

Pelgrimeren - gaan naar een *heilige plaats* om devotionele redenen – is van alle tijden en alle culturen. Pelgrimeren is echter geen statisch iets. Naar tijd en plaats doen zich allerlei veranderingen voor. De recente herontdekking van de Jacobsweg is daar een voorbeeld van.

De lokroep van het pelgrimeren

De lokroep die heden ten dage van de Jacobsweg uitgaat is fundamenteel anders van aard dan in vroegere tijden. We hoeven maar te kijken naar de fameuze 'Gids voor de pelgrim' uit de Codex Calixtinus uit de 12^e eeuw. Wanneer we verhalen uit de Gids vergelijken met verslagen van hedendaagse Santiagogangers, vallen de verschillen onmiddellijk op.

Santiago als heilige plaats *par excellence* moet tegenwoordig wedijveren met niet-christelijke cult-plaatsen als Cruz de Ferro en Finisterra. Het middeleeuwse accent op de verering van Jacobus' relieken is verschoven naar 'het gaan van de weg'.

Niet langer is het volbrengen van kerkelijke rituelen het primaire doel, maar de persoonlijke beleving van het lopen zelf. De dynamiek van het lopen biedt de moderne pelgrim een nieuwe vorm van spiritualiteit: het doet hem anders omgaan met ruimte en tijd. In het lopen zijn activiteit en overgave op bijzondere wijze met elkaar verweven.

beroemde "Cantigas de Santa Maria". Bij aankomst van de pelgrims werd in de kerk vooral gregoriaans gezongen. Diverse teksten verwijzen direct naar Jacobus, vooral die welke bestemd zijn voor zijn naamdag (25 juli), de eraan voorafgaande avond, de week volgend op zijn naamdag én voor 30 december, de dag waarop zijn gebeente werd overgebracht. We zingen een aantal coupletten.

Voor een aantal pelgrimsliederen geldt dat de melodie ervan al bestond, maar dat die melodie van een andere tekst werd voorzien. Dat verschijnsel - het zogenaamde contrafact - is al erg oud en had vooral een functie inde tijd dat nog maar weinigen konden lezen, maar tegelijk was er vaak een moralistische bedoeling. Van veel van die liederen namelijk stond de kerk de tekst niet zo aan.

Camiel Verhamme studeerde in het grijze verleden Nederlandse taal en letterkunde. Hij was als docent werkzaam in het vwo en hoger beroepsonderwijs. Begin jaren negentig volgde hij zijn oude liefde en ging als nog muziekgeschiedenis studeren. Vanaf eind jaren negentig tot nu gaf hij jaarlijks enige cursussen bij HOVO-Utrecht (Hoger Onderwijs Voor Ouderen) over in hoofdzaak opera's uit vier eeuwen en over diverse genres van de kerkmuziek, zoals missen, oratoria, passies, cantates – in het bijzonder het vocale werk van Bach.

bovennationaal principe verheven. Die erkenning zegt genoeg over een algemeen geldend soort spiritualiteit.

Inge van der Zanden eindigde haar voordracht met een gedicht van Ida Gerhardt:

*Ik ben zómaar met groot verlot geweest,
anderhalf etmaal op een paar uur na;
en tevens werd mij onverwacht verleend
een helderheid van horen en zien
waaraan ook het geringste niet ontging,
al was het maar een varentje in de voeg
van een vervallen muur. – En tegelijk
was ik volmaakt uit de tijd getild:
gisteren, morgen of vandaag – och kom!
Anderhalf etmaal ben ik omgegaan
- mijzelf ontkomen, eindelijk mijzelf -
dolend en dromend in een kleine stad,
waar alles stem kreeg, álles open ging.
Soms wetend: zó kan het maar éénmaal zijn.
(Zonder titel. Uit: Dolen en Dromen, 1980)*

Inge van der Zanden (1937 -) studeerde af aan de Pedagogische Academie en de kath. Leergangen, (handelswetenschappen), waarna zij werkzaam was in het lager- en vervolgonderwijs. Op latere leeftijd voltooide zij de HBO opleiding Levensbeschouwing, Kunst en Cultuur (LKK) te Diemen en na prepensionering de studie Religie en Levensbeschouwing aan de VU te Amsterdam. In het kader van pelgrimeren en hospitaleren schreef zij het boek: Spiritueel Pelgrimeren, wegwijzer voor de moderne pelgrim (2011).

plaatse en waarschijnlijk ook door hen gedicht. Ze waren bedoeld om door pelgrims te worden gezongen tijdens hun verblijf in het bedevaartsoord. Daarom hebben ze een sterk didactische inslag.

Invloed van de muziek

Zo vanzelfsprekend als het luisteren naar muziek voor ons is, zo volkomen anders was dat in de Middeleeuwen toen er een overvloed aan waarschuwingen bestond voor de verderfelijke invloed ervan. Muziek zou de lust opwekken, het verlies van de zelfbeheersing veroorzaken en kunnen leiden tot gewelddadigheid. De kerkelijke autoriteiten hielden niet op te waarschuwen dat muziek op mensen een zodanig effect kon hebben dat het verstand er geen vat op had en de mensen er geen weerstand aan konden bieden.

Al lang bestaat de veronderstelling dat de oerbron van de muziek *magie* is. Ook op ons continent. Zowel in de klassieke talen als in de afgeleide moderne is het woord voor bezweren: bezingen = incantare. Zo bewaart het gregoriaans in bepaalde gezangen een oeroud restant van magische elementen. Het verschijnsel van de herhaling, soms voor de beleving eindeloos voortgezet, benadrukt het bezwerende van de gezangen. Het herhalingseffect in bijvoorbeeld kerkelijke litanieën is vaak gericht op een zekere bedwelming. Dit verschijnsel is ook te horen in tal van pelgrimsliederen uit die tijd.

Maria liederen

Een aparte categorie pelgrimsliederen vormen de 'Marialieder', die vooral onderweg naar Santiago gezongen werden. Sommige ervan behoren tot de

Zingend pelgrimeren op weg naar Compostela

In diverse middeleeuwse boeken zijn pelgrimsliederen en -gezangen te vinden, bijvoorbeeld in de Codex Calixtinus uit omstreeks 1140, een boek met liturgische, historische en hagiografische verhalen en ook liturgische composities. Tot die laatste categorie behoort het oudst bekende gezang 'Dum Pater Familias' en het 'Canto de Ultreya', dat zowel gezongen werd tijdens de tocht als bij de aankomst in Compostela. Deze Codex is ook te beschouwen als een pelgrimsgids met teksten uit twee à drie eeuwen. We zingen als eerste het welbekende (Franstalige) ultreia lied.

Diversiteit

De inhoud van pelgrimsliederen is heel divers. Ze kunnen onder meer te maken hebben - heel praktisch - met de vraag langs welke wegen je Compostela kunt bereiken, wat precies je plichten als pelgrim zijn, wat je allemaal moet regelen voor je vertrekt en wat je zoal kan overkomen. Soms ook verhalen ze in geuren en kleuren van de uitzonderlijke lotgevallen die pelgrims meemaken.

Een bekend boek is het 'Llibre Vermell de Montserrat'. Het bevat liturgische, informatieve en instructieve teksten, zoals gebeden, preken, verslagen van mirakels, officiële documenten die zijn verzameld tussen 1396 en 1399. Het boek is waarschijnlijk het meest bekend vanwege een tiental pelgrimsliederen. Het karakter ervan varieert van volks tot zeer verfijnd en ze zijn waarschijnlijk verzameld door monniken en musici ter

Pelgrimage: zingeving in de marge – een antropologische visie

Alles wat mensen doen begint en eindigt met zingeving. Zingeving is eigen aan alle mensen. De belangrijkste zingevingsvraag luidt: 'Wat is de betekenis van mijn leven in deze werkelijkheid?' Op die vraag geven allerlei levensbeschouwingen, al dan niet religieus, uiteenlopende antwoorden.

Zingeving bloeit op zodra je je losmaakt van het dagelijks leven, los van routines en vastigheden. Wie buiten de orde stapt, komt in een gebied dat antropologen de 'marge' noemen. De marge staat tegenover het centrum, met zijn gevestigde visies en instituties. In de marge spelen mensen met alternatieven. Het centrum bewaakt en beheert eerdere zingeving.

Religies ontstonden veelal vanuit de marge

Bijna alle religies zijn begonnen in de marge van de samenleving, uit reactie op het levensbeschouwelijk machtscentrum van hun tijd. Het succes heeft de nieuwe beweging echter vaak op haar beurt naar het centrum doen opschuiven, waar ze – soms letterlijk – versteende tot de nieuwe institutie.

Er is dus sprake van een cyclus, waarbij regelmatig vanuit de marge kritische vernieuwing op gang komt, met verse overtuigingen en nieuwe perspectieven. Die kunnen zo succesvol zijn dat ze uiteindelijk deel worden van het repertoire. Ook kunnen ze ingekapseld en onschadelijk gemaakt worden. Zo zijn marge en centrum in voortdurende en creatieve spanning met elkaar verbonden.

Pelgrimage

Pelgrimage kan gezien worden als een verschijnsel dat in principe deel uitmaakt van de marge. Pelgrims stellen zich tijdelijk buiten de normale samenleving en gaan op weg, zonder vaste woon- of verblijfplaats. Nogal eens gaan pelgrims op pad om een antwoord te zoeken op de zingevingsvraag van hierboven. Ze beleven daarbij vaak aparte, spirituele ervaringen, juist omdat ze afstand bewaren tot het gangbare leven. Er komt weer beweging in de institutie van hun leven. Hun bestemming heeft vaak te maken met een figuur die in de marge optrad of met een gebeurtenis die afweek van het normale, of met een plek ver buiten de gewone wereld.

Pelgrimage is voor de ware pelgrim meer weg dan doel. Daarom zijn er nogal wat mensen die de Camino meer keren lopen.

Opvallend is dat pelgrims onderling gemakkelijk contact maken. De marge heeft een open sociale structuur. Eigenlijk is pelgrimeren deelnemen aan een groot experiment in samenleven. Dat is mooi, volgens Droogers, want meer dan ooit heeft onze wereld behoefte aan een manier om met en ondanks verschillen samen te leven.

Ook bij het pelgrimagegewezen doet de cyclus van marge naar centrum naar marge zich gelden.

Het is niet onmogelijk dat het succes van een pelgrimsplaats ertoe leidt dat de beweging eromheen geleidelijk ingekapseld wordt in de institutie. De katholieke kerk beheert zo een aantal bestemmingen

van pelgrims. Daarom kunnen pelgrimsoorden bezig zijn op te schuiven van de marge naar het centrum. De pure vorm is zeldzaam. Maar soms pelgrimageert men weer naar de marge. Een goed criterium is de vraag naar de organisatie en de verdeling van macht.

Macht heeft het zelden over zijn eigen organisatie, maar oefent ondertussen wel invloed uit, bijvoorbeeld door het beschermen van tradities.

Evenzo kunnen pelgrims, als ze weer thuis zijn, zich ongemerkt laten meenemen door het gewone leven. Op een gegeven moment heeft iedereen hun reisverhaal gehoord. Bovendien zit het normale leven niet te wachten op signalen uit de marge. Tot het op een dag gaat kriebelen en men weer op pad gaat.

Pelgrimage, broedplaats voor vernieuwing

Zo hangen pelgrimage, marge, zingeving, spel en macht samen. Pelgrimage is een algemeen menselijk verschijnsel. Het is een programma voor de levensweg. De marge dient als broedplaats voor levensbeschouwelijke vernieuwing van personen en instituties. In de marge kan vrij gespeeld worden met nieuwe zingeving. Dat maakt de levensweg begaanbaar. Pelgrims zijn spelgrims en pelgrimage is pelgrimage.

André Droogers is emeritus hoogleraar culturele antropologie van de Vrije Universiteit. Zijn specialisatie is de studie van godsdienst en levensbeschouwing. Hij is geïnspireerd door Victor en Edith Turner, onderzoekers op het gebied van symbolen, rites en rituelen.